

“[ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ]”:
ΕΝΑΣ ΗΜΙΤΕΛΗΣ ‘ΔΙΑΛΟΓΟΣ’
ΤΟΥ ΚΑΒΑΦΗ ΜΕ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ*

Στο τέλος σωζόμενου αποσπάσματος από ένα “άτιτλο, ακέφαλο και κολοβό”,¹ αδημοσίευτο από τον Καβάφη κείμενό του για τους σοφιστές,² το οποίο ο Πιερής χρονολογεί στο διάστημα 1892–1897,³ απαντά ένα σχόλιο του ποιητή που αφορά τη στάση του Αριστοφάνη απέναντι στους σοφιστές. Βασική πηγή του Καβάφη για το συγκεκριμένο κείμενο

---

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος ευρύτερης έρευνας που διεξάγεται στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου, που εκπονείται στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πάτρας με θέμα “Καβάφης και αρχαίο θέατρο”, στην οποία επιχειρείται διεξοδική μελέτη της πρόσληψης και αποτύπωσης του αρχαίου θεάτρου στο καβαφικό έργο. Το συγκεκριμένο πρώιμο πεζό κείμενο εξετάζεται μαζί με τα έργα “Ολίγα σελίδες περί τῶν σοφιστῶν”, “Ἐλληνες λόγιοι ἐν Ῥωμαϊκαῖς οἰκίαις” και μια αυτόγραφη σημείωση του ποιητή για τους αισχυλικούς Πέρσες στο κεφάλαιο “Σοφιστική και αρχαίο θέατρο στο καβαφικό έργο”.

Στο κείμενο παρατίθενται οι ακόλουθες βραχυγραφίες:

Βιβλιοθήκη: Μιχαήλα Καραμπίνη – Ιατρού, *Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη* (Αρχείο Καβάφη), Ερμής, Αθήνα 2003.

Ιδανική Βιβλιοθήκη: Αικατερίνη Γκίκα, *Ιδανική Βιβλιοθήκη* (στο διαδίκτυο).

ΜΚ Α: Γ.Π. Σαββίδης, *Μικρά Καβαφικά*, τόμ. Α', Ερμής, Αθήνα 1985.

ΜΚ Β: Γ.Π. Σαββίδης, *Μικρά Καβαφικά*, τόμ. Β', Ερμής, Αθήνα 1987.

Πεζά: Κ.Π. Καβάφης, *Πεζά*, επιμ. Γ. Α. Παπουτσάκης, Φέξης, Αθήνα 1963.

Τα Πεζά: Κ.Π. Καβάφης, *Τα πεζά (1882; -1931)*, επιμ. Μ. Πιερής, Ίκαρος, Αθήνα 2003.

PCG: R. Kassel – C. Austin, *Poetae Comici Graeci*, Βερολίνο 1983–.

1. Δάλλας (1984) 97 σημ. 1.
2. Βλ. *Τα Πεζά* 227-37, όπου παρατίθεται από τον Πιερή με τον τίτλο “[Απόσπασμα περί των Σοφιστών]”.
3. Σχετικά με τη χρονολόγηση του κειμένου και τη διαφωνία του με τον Δάλλα βλ. *Τα Πεζά* 376.

αποτελεί το έργο *History of Greece* του Grote,⁴ στο οποίο ο Άγγλος ιστορικός επιχειρεί την “αποκατάσταση” των σοφιστών. Η χρονική επισήμανση “πρὸ πολλῶν ἐτῶν” αναφορικά με την ανάγνωση του Grote στο άλλο πεζό κείμενο της ίδιας περιόδου για τους σοφιστές “Ολίγαι σελίδες περὶ τῶν Σοφιστῶν”:

[...] ἐνθυμοῦμαι πόσῃ χαρὰν με ἐπροξένησε πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἀριστοργηματικοῦ κεφαλαίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Γρότε [...]⁵

σε συνδυασμό με τον ενδεχόμενο συσχετισμό, όπως θα δούμε, του “[Αποσπάσματος περί των Σοφιστών]” ως προς το θέμα της αρετής με το ανέκδοτο ποίημα του 1894 “Στὸ Σπίτι τῆς Ψυχῆς”, οδηγούν, πιστεύω, στην τοποθέτηση της χρονολόγησής του προς την αρχή μάλλον της περιόδου που προτείνει ο Πιερής.

Ο Καβάφης συμφωνώντας εν πολλοίς με τον Grote υπερασπίζεται τους σοφιστές του 5^{ου} αι. π.Χ.,⁶ θεωρώντας σπουδαία την προσφορά τους σε πολλούς τομείς της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής της Αθήνας, και άδικη την “ισοπεδωτική” καταδίκη τους από συγχρόνους τους και μεταγενέστερους συγγραφείς:

Εἶναι δυστύχημα ὅπου τοὺς πρώτους αὐτοὺς σοφιστὰς γνωρίζωμεν κυρίως διὰ τοῦ Πλάτωνος ὅστις εὐρισκόμενος ἐν ἐντελεῖ ἀντιθέσει ἰδεῶν πρὸς αὐτοὺς δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀμερόληπτος κριτὴς, τοὺς περιέγραψε δὲ με μέλανα χρώματα. Τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἐτράπησαν οἱ μεταγενέστεροι με μόνην ἐξαιρέσειν τοῦ μεγάλου Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου Γρότε ὅστις ἐπεχείρησε, πολλὰκις ἐπιτυχεστάτα, νὰ καθαρίσῃ αὐτοὺς πολλῶν ῥύπων οἵτινες ἀδίκως τοῖς προσήφθησαν.⁷

Τη μεγάλη “συμπάθειά” του για τους αρχαίους σοφιστές, η οποία είναι πολλαπλώς μαρτυρημένη από τον ίδιο και εμφανής στο σύνολο των

4. Οι παρατηρήσεις του ποιητή προέρχονται συγκεκριμένα από τον 8ο τόμο (κεφ. LXVII) του έργου *History of Greece* του Άγγλου ιστορικού, βλ. Grote (1853) 317-99. Για την παρουσία του έργου του Grote στη Βιβλιοθήκη του ποιητή βλ. *Βιβλιοθήκη* 134, 137, 139 (κατάλογοι εντύπων F134.16-28: 418, F135.1-12 και χειρόγραφος κατάλογος F134.12-13 παραλαβής βιβλίων 31.10.1943), *Ιδανική Βιβλιοθήκη* 8.103-12.

5. *Τα Πεζά* 238 (η υπογράμμιση δική μου). Η επεξεργασία και του κειμένου αυτού για τους σοφιστές εντάσσεται στο διάστημα 1893-97, βλ. *Τα Πεζά* 376.

6. *Τα Πεζά* 228 σημ. 1: “Οἱ σοφισταὶ περὶ τῶν ὁποίων ἐπραγματεύθη ὁ Γρότε εἶναι οἱ ἀκμάσαντες κατὰ τὸ τέλος ἢ ἀμέσως μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον”.

7. *Τα Πεζά* 228.

έργων του που σχετίζονται με αυτούς,⁸ διατυπώνει απερίφραστα στο πεζό του “Ολίγαι σελίδες περί τῶν Σοφιστῶν”, στο οποίο εκφράζει, επίσης, το θαυμασμό του στον Grote, υπογραμμίζοντας την επίδρασή του στη διαμόρφωση της προσωπικής του στάσης απέναντί τους:

Ἔχω πολλήν συμπάθειαν διὰ τοὺς τόσον περιφρονημένους Σοφιστάς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ συμπάθεια αὕτη εἶναι παλαιά, διότι ἐνθυμοῦμαι πόσην χαρὰν με ἐπροξένησε πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἢ ἀνάγνωσις τοῦ ἀριστοφρηματικοῦ κεφαλαίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Γρότε ἐν τῷ ὁποίῳ δικαιοσύνη γίνεται εἰς τοὺς συγχρόνους τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος σοφιστάς, καὶ αἱ μεγάλοι μορφαὶ τοῦ Πρωταγόρου, τοῦ Προδίκου, τοῦ Γοργίου, καὶ τοῦ Ἰππίου φαίνονται ὑπὸ τὸ ἀληθές των φῶς.⁹

Ἡ μελέτη του συγκεκριμένου έργου του Grote φαίνεται ότι αποτέλεσε το βασικό έναυσμα της προσπάθειας του Καβάφη υπεράσπισης των σοφιστών. Στηριζόμενος στις σχετικές αναφορές του Ἀγγλου ιστορικού παρουσιάζει στο εν λόγω απόσπασμα τον τρόπο δράσης τους, τη διδασκαλία και τις ιδέες τους τόσο συνολικά όσο και με ξεχωριστές αναφορές σε κάθε έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους (Πρωταγόρας, Πῶλος, Πρόδικος, Θρασύμαχος, Γοργίας, Ευθύδημος, Διονυσίδωρος κ.λπ.), εμμένοντας στα χαρίσματά τους και υπογραμμίζοντας την ευρύτερη προσφορά τους στον πνευματικό πολιτισμό, χωρίς, όμως, να παραλείπει την επισήμανση και των αρνητικών πλευρών τους, κυρίως της έπαρσης και της φιλοκέρδειάς τους.¹⁰

Αναφερόμενος ειδικότερα στο αμφιλεγόμενο ζήτημα της επίδρασης των σοφιστών στους νέους της εποχής, παραθέτει τη θέση του Αριστοφάνη σημειώνοντας:

Μία ἄλλη μεταρρύθμισις ἦν κατώρθωσαν οἱ σοφισταὶ ἦτο ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῆς νεολαίας ἦν κατέστησαν περιεκτικωτέραν καὶ συστηματικωτέραν. Πολὺς λόγος γίνεται περὶ τοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Ἀδίκου Λόγου τῶν Νεφελῶν τοῦ Ἀριστοφάνους. Τὸ κατ' ἐμὲ δὲν θεωρῶ ἀξίαν προσοχῆς τὴν ἔκφρασιν τῆς δυσαρσεκείας τοῦ κωμικοῦ ποιητοῦ. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι παντοῦ καὶ πάντοτε τὸ παρελθὸν ἔχει τὸ προτέρημα τοῦ νῦν μᾶς φαίνεται ὡς “τὰ καλὰ ἐκεῖνα χρόνια”. Τελειωτέρα ἀνατροφή ἔκαμνε τοὺς νέους Ἀθηναίους ὀλιγώτερον ἀπλοῦς βεβαιότατα — ὀλιγώτερον ἐναρέτους, εἶναι ζήτημα.¹¹

8. Συγκεντρωτικά για τις ποικίλες αναφορές του ποιητή στους σοφιστές στο πεζό και ποιητικό του έργο βλ. Δάλλας (1984).

9. *Τα Πεζά* 238.

10. Βλ. *Τα Πεζά* 234: “Ἡ μεγάλη αὕτη οἴησις ἐκίνει δικαίως τὴν ἀντιπάθειαν πολλῶν”, 236: “Ἡ φιλοκέρδειά του [sc. τοῦ Ἰσοκράτους] ἦτο τοσαύτη ὥστε ἐπῶλει τὸ μικρότερόν του ἐπιστολάριον”.

11. *Τα Πεζά* 237.

Ο Καβάφης εδώ ασκεί κριτική στη συγκεκριμένη στάση του κωμικού ποιητή απέναντι στους σοφιστές, θεωρώντας την έκφραση δυσαρέσκειάς του στις *Νεφέλες* ανάξια προσοχής. Η μνεία αυτή στον Αριστοφάνη και η παράθεση της επικριτικής παρατήρησής του πιθανότατα προήλθε από τις διάσπαρτες αναφορές του Grote στην προκατάληψη του Αριστοφάνη απέναντι στους σοφιστές και στον Σωκράτη:

This latter sentiment of antipathy to new ideas, and new mental accomplishments, has been raised into factitious importance by the comic genius of Aristophanês, whose point of view modern authors have too often accepted; thus allowing some of the worst feelings of Grecian antiquity to influence their manner of conceiving the facts.¹²

Nor is it at all more true that they were [sc. οι σοφιστές] men of mere words, and made their pupils no better, — a charge just as vehemently pressed against Socratês as against the sophists, — and by the same class of enemies, such as Anytus, Aristophanês, Eupolis etc.¹³

Σε αρκετά σημεία ο Grote αναφέρεται συγκεκριμένα στις *Νεφέλες*, υπογραμμίζοντας την προκατάληψη του κωμικού ποιητή και τον αντίκτυπο της καυστικότητα της διακωμώδησης των σοφιστών και του Σωκράτη στην κοινωνία της εποχής και σε μεταγενέστερους χρόνους:¹⁴

In reference to individual men, and to Socratês especially, the Athenians seem to have been unfavorably biased by the misapplied wit and genius of Aristophanês, in “The Clouds,” aided by other comedies of Eupolis, and Ameipsias and Eupolis.¹⁵

... nor was there ever any man, indeed, against whom it was pressed with greater bitterness of calumny than Socratês, by Aristophanês, in his comedy of the “Clouds,” as well as by other comic composers.¹⁶

12. Grote (1853) 348.

13. Grote (1853) 396.

14. Βλ. π.χ. την επισήμανση του Grote ότι ένα μεγάλο τμήμα του *Περί Αντιδόσεως* λόγου του Ισοκράτη αποτελεί ένα είδος “απάντησης” στις κατηγορίες του *Δικαίου Λόγου των Νεφελών* (Grote [1853] 348 σημ. 1), όπως και την αναφορά του σε νεότερους μελετητές (Ritter, Brandis), οι οποίοι χρησιμοποιούν στοιχεία από τις αριστοφανικές *Νεφέλες* ως επαλήθευση των κατηγοριών ενάντια στους σοφιστές (Grote [1853] 368 σημ. 1). Στην ιδιαίτερη περίπτωση του Ισοκράτη, ο οποίος, ενώ μαθήτευσε κοντά στους σοφιστές, επέκρινε τα τεχνάσματα των επαγγελματιών της ρητορικής, στοχεύοντας στην κατάρτιση ανθρώπων της δράσεως και όχι μόνο των λόγων, αναφέρεται και ο Καβάφης, βλ. *Τα Πεζά* 236.

15. Grote (1853) 331.

16. Grote (1853) 368. Βλ. Επίσης Grote (1853) 368 σημ. 1. Όσον αφορά τη διακωμώδηση στις *Νεφέλες* της σύνδεσης της σκέψης, των λόγων και έργων Σωκράτη και

Η αναφορά, πάντως, αυτή του Καβάφη στη διαλογική αντιπαράθεση του Δικαίου και Αδίκου Λόγου, που απαντά στον πρώτο “αγώνα” των *Νεφελών*,¹⁷ και η παράθεσή της ως παραδείγματος σχετικά με το θέμα των διαφορών ανάμεσα στην παραδοσιακή αγωγή και τη νέα διδασκαλία των σοφιστών στην αρχαία Αθήνα, σε συνδυασμό με τη μνεία της ίδιας αριστοφανικής κωμωδίας και στο πεζό του “Masks”, η οποία συνιστά την πρώτη αναφορά στο καβαφικό έργο στον Αριστοφάνη (αναφορικά εκεί με τη χρήση της μάσκας),¹⁸ αποτελούν σαφείς ενδείξεις επαφής του ποιητή με το συγκεκριμένο έργο του Αριστοφάνη. Ο ποιητής επικεντρώνει στα δύο σημεία, που αποτελούν τον κύριο άξονα του “αγώνα” του Δικαίου και Αδίκου Λόγου: στην αντίθεση παρελθόντος — παρόντος και στην επίδραση της διδασκαλίας των σοφιστών στην ηθική των νέων,¹⁹ εστιάζοντας κυρίως στο δεύτερο, το οποίο αποτελεί ένα από τα

σοφιστών, βλ. Grote (1853) 397 σημ. 1.

17. Βλ. Αριστοφάνης, *Νεφέλες* 889-1104. Ευκαιριακές αναφορές στο θέμα της διάστασης της νέας γενιάς προς τις παγιωμένες αντιλήψεις των παλαιότερων σε συνδυασμό με την επιρροή της διδασκαλίας των σοφιστών απαντούν σε όλες σχεδόν τις αριστοφανικές κωμωδίες· καθαρά αφιερωμένα, όμως, έργα του Αριστοφάνη στο θέμα αυτό ήταν οι *Δαιταλείς* (βλ. *PCG*, III 2, fr. 205-55) και οι *Νεφέλες*.
18. Βλ. *Τα Πεζά* 202-03: “The Greeks adopted masks for the stage and divided them into two categories, tragical and comical. The latter very often were made such as to bear a striking resemblance to the persons who were held out to the public ridicule. Thus in the ‘Clouds’ of Aristophanes the actor who played the part of Socrates wore a mask representing faithfully the features of the great philosopher [...]”.
19. Παραθέτω ενδεικτικά ορισμένες από τις σχετικές αναφορές του αριστοφανικού κειμένου (η απόδοση από τη μετάφραση του Θρ. Σταύρου): στ. 915: *KP*. θρασὺς εἶ πολλοῦ. / *HT*. σὺ δὲ γ’ ἀρχαῖος (ΔΙΚ. Εἶσαι ἀδιάντροπος. / ΑΔ. Εἶσαι παλιού απομεινάρι καιρού), στ. 920: *HT*. ἀγχιμῆς αἰσχροῦς (ΑΔ. Βουτηγμένος στη σκόνη ἐσὺ ζεις), στ. 929: *HT*. οὐχὶ διδάξεις τοῦτον Κρόνος ὄν (ΑΔ. Του νεαρού δε θα γίνεις ο δάσκαλος, ὄχι, ποτέ, / τέτοιος Κρόνος ἐσὺ), στ. 961-62: *KP*. λέξω τοῖνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν ὡς διέκειτο, / ὅτ’ ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἦρθον καὶ σωφροσύνην ἐνένομιστο (ΔΙΚ. Θα σας πω την αρχαία των παιδιῶν αγωγή, / θ’ αναπτύξω πως ἦτανε τότε / που τα δίκαια διδάσκοντας ἤμουν σε ακμὴ / κι η ηθικὴ σεβαστὴ ἔταν ἀπ’ ὅλους), στ. 984-85: *HT*. ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμιστα / καὶ Κηκείδου καὶ Βουφονίων (ΑΔ. Όλα τούτα μυρίζουν παμπάλαιες γιορτές, / Διπολίεια, Βουφονία· τῆ μὸδα / των χρυσῶν τζιτζικιών· τον παλιό μας ποιητή / τον Κηδεῖδη), στ. 1015-23: *KP*. ἦν δ’ ἄπερ οἱ νῦν ἐπιτηδεύεις, [...] καὶ σ’ ἀναπέσει τὸ μὲν αἰσχρὸν ἅπαν / καλὸν ἠγεῖσθαι, τὸ καλὸν δ’ αἰσχρὸν, / καὶ πρὸς τοῦτός τῆς Ἀντιμάχου / καταπνογούσης ἀναπλήσει (ΔΙΚ. Και τούτος ἐδὼ/ θα σε πείσει να λες / τ’ ὁμορφο ἄσκημο κι ὁμορφο τ’ ἄσκημο· τέλος κοντά / σ’ ὅλ’ αυτά / και του Αντίμαχου αυτός την αἰσχρὴ / διαστροφή θα σου μάθει), στ. 1028-29: *XO*. εὐδαίμονες ἄρ’ ἦσαν οἱ ζῶντες τότε (XO. Ἦταν καλότυχοι, ἀλήθεια, ὅσοι ζού-

βασικότερα και πλέον αμφίλεκτα ζητήματα σχετικά με τη δράση των σοφιστών. Ενώ, όμως, ο Αριστοφάνης είναι κατηγορηματικός στην απόδοση ευθυνών στους σοφιστές, τους οποίους θεωρεί υπαίτιους για τη διαφθορά των νέων,²⁰ ο Καβάφης διατυπώνει τον προβληματισμό του για το εάν η “περιεκτικωτέρα και συστηματικωτέρα” ανατροφή των νέων από τους σοφιστές συνεπάγεται απεμπόληση της ηθικής και της αρετής. Αν και δέχεται ότι οι νέοι με τη διδασκαλία των σοφιστών έγιναν “λιγότερο απλοί” λόγω της ενασχόλησής τους πλέον με παντοειδή ζητήματα και σύνθετους φιλοσοφικούς προβληματισμούς, αμφιβάλλει για το εάν η ανατροφή τους αυτή τους κατέστησε “λιγότερο εναρέτους”. Στη φράση αυτή, που αποτυπώνει έναν ευρύτερο προβληματισμό αναφορικά με το θέμα της αρετής, βρίσκει η ρίζα της διαφωνίας του με τον Αριστοφάνη. Ο Καβάφης αναφέρεται και σε άλλα σημεία του αποσπάσματος στο ζήτημα της σχέσης της διδασκαλίας των σοφιστών με την αρετή. Μιλώντας, για παράδειγμα, για τη διδασκαλία του Πρόδικου επισημαίνει:

Ἡ διδασχὴ του, ἐφ’ ὅσον δυνάμεθα νὰ συμπεραίνωμεν, ἦτο ἡ θ ι κ ω τ ἄ τ η,²¹

ενώ ακολούθως σε δύο σημεία του κειμένου κάνει αναφορά στο έργο του σοφιστή *Η Εκλογή του Ηρακλέους*, προβάλλοντας το δίλημμα και την τελική επιλογή του Ηρακλή μεταξύ Αρετής και Κακίας:

Ὁ Ξενοφῶν διέσωσεν ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ τὸν περίφημον μῦθον περὶ τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Ἡρακλέους, ὅστις καὶ ἐν τῇ ἀρχαίότητι καὶ ἐν τοῖς καθ’ ἡμᾶς χρόνοις δικαίως θαυμάζεται.²²

σαν εκείνα τα χρόνια), στ. 1061-62: *HT*. ἐπει σὺ διὰ τὸ σωφρονεῖν τῶ πόποιτ’ εἶδες ἤδη / ἀγαθὸν τι γενόμενον; (ΑΔ. Ξέρεις κανέναν που καλό ποτέ ως τα τώρα να εἶδε / από την ηθική;), στ. 1071-74: *HT*. σκέψαι γάρ, ὦ μειράκιον, ἐν τῶ σωφρονεῖν ἅπαντα / ἄνεστιν, ἡδονῶν θ’ ὅσων μέλλεις ἀποστερεῖσθαι: / παίδων, γυναικῶν, κοιτᾶβων, ὄφων, πότων, καχασμῶν. / καίτοι τί σοι ζῆν ἄξιον, τούτων ἐὰν στερηθῆς; (ΑΔ. Σκέψου τι φέρνει η ηθική, νεαρέ μου, σκέψου πόσες / χαρές θα στερηθεῖς, αν πας μ’ αυτή, παιδιά, γυναίκες, / γέλια σκαστά και λιχουδιές και κότταβους και γλέντια. / Αλλ’ αν σου λείψουν όλ’ αυτά, τι αξίζει πια να ζήσεις;).

20. Βλ. την παρουσίαση της εριστικής αντιπαράθεσης του *Άδικου* στον *Δίκαιο Λόγο* μέσα από την προβολή της παντοειδούς εκμετάλλευσης των φραστικών αδυναμιών του αντιπάλου ως κύριου γνωρίσματος της σοφιστικής μεθόδου, που απαντά και στον δεύτερο αγώνα της κωμωδίας ανάμεσα στον Φειδιππίδη και τον πατέρα του, *Στρεψιάδη* (στ. 1345-1492).

21. *Τα Πεζά* 231 (η υπογράμμιση δική μου).

22. *Τα Πεζά* 231.

Ὁ Ἡρακλῆς, κατὰ τὸν Πρόδικον, νεώτατος ὢν ἐσκέπτετο ποίαν ἐκ τῶν δυὸ ὁδῶν νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν χαλεπὴν ἢ τὴν ἀρετὴν, ἢ τὴν εὐκόλον τῶν ἡδονῶν — ὅτε αἴφνης παραστάθηκαν ἐνώπιόν του δύο γυναῖκες, ἡ Ἀρετὴ καὶ ἡ Κακία. Πρὶν ἔτι ἀνοίξωσι τὰ χεῖλη τὸ ἐξωτερικόν των ἐδείκνυε τὴν μεγάλην δια-φορὰν τῶν χαρακτήρων των. Ἡ μία ἐφόρει πολυτελεῖα κοσμήματα καὶ ἐζήτει νὰ ὠραϊσθῇ ὑπὸ ὅλων τῶν πλαστῶν θελγήτρων τῆς τέχνης. Ἦτο μαλακὴ τὸ παράστημα. Τὴν ἠκολούθη ἡ ἔλκυστικὴ χορεία τῶν ἡδονῶν. Καὶ τὰς ἡδονὰς ἀκατα-παύστως ἐπεδείκνυεν εἰς τὸν Ἡρακλέα, καὶ ὑποσχέσεις τῷ ἔκαμνε πολλὰς ζητοῦ-σα παντὶ σθένει νὰ τὸν παρασύρῃ. Ἡ ἄλλη γυνὴ ἦτο ὅλως διάφορος. Ξηρά, λιγνὴ, αὐστηρὰ τὸ βλέμμα, μελιρρύτους καὶ θελκτικὸς λόγους δὲν εἶχεν. Οὐ μόνον περὶ ἡδονῶν δὲν ὠμίλει, ἀλλὰ οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην εὐχαρίστησιν, οὐδὲ ἀνάπαυσιν ὑπέ-σχετο — ἀλλὰ ἰδρώτας προανῆγγειλλε, καὶ κόπους ἀναριθμητοὺς ἐπὶ γῆς καὶ θαλάσσης. Λαμπρὰν ὄμως κορωνίδα εἰς ταῦτα πάντα ἐπέθετο. Ἡ ἀποθέωσις ἦτο ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἀγώνων. Τὴν τραχεῖαν ταύτην γυναῖκα ἠκολούθησεν ὁ Ἡρακλῆς.²³

Πίσω ἀπὸ τις επανειλημμένες αὐτές ἀναφορές στη σχέση της διδασκαλίας των σοφιστῶν με τὴν ἀρετὴ φαίνεται νὰ υπολανθάνει μια ευρύτερη σύνδεσή τους με ζητήματα θηϊκῆς, που πιθανότατα ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τους παράγοντες τοῦ ἰδιαίτερου ενδιαφέροντος τοῦ Καβάφη γι' αὐτοὺς. Ἡ παράθεση καὶ τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸ ποίημα *Rolla* τοῦ ρομαντικοῦ ποιητῆ Alfred de Musset, στο ὁποῖο κατὰ τὴν περιγραφή της ζωῆς ἐνὸς διεφθαρμένου ἥρωα, που περνά τον καιρὸ του στις ταβέρνες, τις διασκεδάσεις καὶ τις ἡδονές, γίνεται ἀναφορὰ στο δίλημμα τοῦ Ἡρακλή μεταξύ ἡδονῆς (*Volupté*) καὶ ἀρετῆς (*Vertu*):

Il vit la Volupté qui lui tendait la main:
Il suivit la Vertu qui lui sembla plus belle,²⁴

φανερώνει ὅτι στη σκέψη του βρίσκεται τὸ θέμα της ἀντιπαράθεσης ἡδονῆς — ἀρετῆς, κάτι που ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιπαράβολή στο ἀνέκδοτο ποίημα “Στὸ Σπίτι τῆς Ψυχῆς” (1894) των *Παθῶν*, προσωποποιημένων ὡς ὠραῖες γυναῖκες στὰ μεταξωτὰ / ντυμένες (στ. 2-3), με τις *Ἀρετές*, οἱ ὁποῖες τριγυρνοῦν *χλωμὲς καὶ κακοντυμένες / μὲ φορεσιὲς ἐνὸς παλιοῦ καιροῦ* (στ. 8-9). Παραθέτω τις ἀντιστοιχίες των ἀναφορῶν τοῦ ἀποσπάσματος με τὸ ποίημα:

23. *Τα Πεζά* 235.

24. *Τα Πεζά* 231. Ολόκληρο τὸ ποίημα βλ. Musset (1852) 3-27. Σχετικὰ με τὴν ἐπαφὴ ευρύτερα τοῦ ποιητῆ με τὸ ἔργο τοῦ Musset, βλ. *Βιβλιοθήκη* 132 (κατάλογος ἐντύπων F134.16-28) καὶ *Ἰδανικὴ Βιβλιοθήκη* 9.312.

“[Απόσπασμα περί των Σοφιστών]”

“Στὸ Σπίτι τῆς Ψυχῆς”

“Ἡ μία ἐφόρει πολυτελεῖ κοσμήματα
καὶ ἐζήτει νὰ ὠραίσθῃ”

*ὠραῖες γυναῖκες στὰ μεταξωτὰ / ντυμένες
καὶ μὲ σάπφειρους εἰς τὸ κεφάλι.*(στ. 2-3)

“Τὴν ἠκολούθη ἡ ἔλκυστικὴ
χορεία τῶν ἡδονῶν”

χορεύοντε καὶ πίνοντε μὲ τὰ μαλλιά λυτά. (στ. 7)
ἐταῖρες μεθυσμένες (στ. 11)

“Ξηρά, λιγνή”

χλωμές (στ. 8)

“μελιρρότους καὶ θελκτικοὺς λόγους δὲν
εἶχεν”

βλέπον σιωπηλές (στ. 13)

Αξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ παρουσία καὶ στο ποίημα τοῦ θέματος τῆς “αντίθεσης παρελθόντος — παρόντος” (στ. 9: *μὲ φορεσιᾶς ἐνὸς παλιοῦ καιροῦ*), που συνιστᾶ, ὅπως ἐπισημάνθηκε, ἓνα ἀπὸ τα βασικὰ σημεῖα ἐστίασης τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Καβάφη στον ἀριστοφανικό “ἀγῶνα” τοῦ Δικαίου καὶ Ἀδίκου Λόγου. Στὸ σωζόμενο, μάλιστα, μεταφραστικό σχόλιό του γιὰ τὸ ποίημα πρὸς τὸν Τζων εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἐπιμονή του στο συγκεκριμένο θέμα μέσα ἀπὸ τις ἐπανειλημμένες ἀναφορὲς στους πιθανοὺς τρόπους ἀπόδοσης τῆς φράσης *παλιοῦ καιροῦ* (πβ. “old-fashioned”, “out-of-date”, “things disused, disvalued past recall” κ.λπ.).²⁵

Τὴν ἐνασχόληση τοῦ Καβάφη κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ με τὸ θέμα τῆς “ἐπιλογῆς μεταξὺ Ἀρετῆς καὶ Κακίας” μαρτυρεῖ, ἐπιπλέον, ἡ ἐμφάνισή του — σε διαφορετικά, βεβαίως, συμφραζόμενα — καὶ σε σχόλιό του στον Ράσκιν (αρ. 57).²⁶ Συγκεκριμένα σε παρατήρησή του σχετικὰ με τὰ κριτήρια τῆς κατάλληλης ἐκλογῆς θέματος ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη ὁ Καβάφης κάνει καὶ πάλι ἀναφορὰ στον μῦθο τοῦ Ηρακλή, ἐνὸς παραθέτει στίχους τοῦ Verlaine, στους οὗσιους ἡ *Κακία (Vice)* συνδέεται με τὸ ἐρωτικό στοιχείο, καθὼς ἐνέχει τὴν ἐννοια τῆς ἀκολασίας. Ὅπως ἀναφέρει:

[...] Ὁ καλλιτέχνης πρέπει ἐξ ἄπαντος νὰ περιορίσῃ τὴν ἐκλογὴν του εἰς ἓν εἶδος θεμάτων, εἰδὲ μὴ θὰ ἐκπέσῃ ἀπὸ τὴν τάξιν του. [...] Κατακρίνεται ἀπολύτως ὁ καλλιτέχνης ὅστις “represents brutalities and vices”, τοῦτο δὲ “not for rebuke of them”. [...] Ὁ ἀληθὴς καλλιτέχνης μὲ ἡρεμίαν ψυχῆς γράφει:

“N’ as-tu point en fouillant les recoins de ton âme”

“Un beau vice à tirer comme un sabre au soleil!”

25. Βλ. *Πεζά* 247-48.

26. Βλ. Τσίρκας (1963) 593-94.

Ὁ ἀληθῆς καλλιτέχνης δὲν ἔχει νὰ ἐκλέξῃ, ὡς τὸν ἥρωα τοῦ μύθου, μεταξὺ Ἀρετῆς καὶ Κακίας (ἐννοῶ le Vice)· ἀλλ' ἀμφοτέραι θὰ τὸν ὑπηρετήσουν καὶ θὰ ἀγαπήσῃ ἀμφοτέρως ἴσα.²⁷

Ἡ φράση, επομένως, “ὀλιγώτερον ἐναρέτους”, εἴναι συνδυαστεῖ με τις γενικότερες αναφορές του κειμένου στην αντιπαράθεση ἀρετῆς – ἡδονῆς, ὅπως και με την προβολή των κατηγοριών του Πλάτωνα εναντίον των σοφιστών για τη διδασκαλία ὄχι των αληθινών και δικαίων, ἀλλὰ αὐτῶν που μοιάζουν ὡς τέτοια κι ας μὴν εἶναι, και για τη χρήση διαφόρων σοφιστικῶν τεχνασμάτων, με τα οποία στρεψοδικούσαν στα δικαστήρια και δημαγωγούσαν στις πολιτικές συνελεύσεις (πβ. *Δισσοὶ λόγοι*),²⁸ φαίνεται να εμπεριέχει και την ἔννοια της κοινωνικῆς μομφῆς του Αριστοφάνη προς τους σοφιστές και τους νεαροὺς μαθητῆς τους. Ο Καβάφης, ἔχοντας υπόψη του τις επανειλημμένες αναφορές του Grote στη δριμεία κριτική που εἶχε ασκηθεῖ εναντίον των σοφιστῶν, εκφράζει ανοιχτὰ τη διαφωνία του για τις κατηγορίες περί ηθικῆς διαφθοράς των νέων ἀπὸ τη διδασκαλία τους. Σε ἀντίθεση, δηλαδή, με τον Αριστοφάνη ο οποίος, ὅπως επισημαίνει ο Grote, υπογράμμιζε τον ηθικό ξεπεσμό των πολιτῶν της εποχῆς του σε σχέση με την προηγούμενη γενιά του Μιλτιάδη και του Αριστείδη:

Aristophanês, writing during the Peloponnesian war, denounced the Demos of his day as degenerated from the virtue of that Demos which had surrounded Miltiadês and Aristeidês,²⁹

27. Τσίρκας (1963) 593-94.

28. Βλ. κυρίως τους πλατωνικούς διαλόγους *Γοργίας* και *Φαῖδρος*. Για το θέμα της σχέσης του Πλάτωνα με τους σοφιστές στο πλαίσιο της αθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στο ἔργο του Grote, βλ. Demetriou (1999). Σημειωτέον ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τα ἔργα του ποιητῆ “Ὁ ποιητῆς και η Μούσα” (αποκρη. 1886) και “Σαλώμη” (ανεκδ. 1896), ὅπως και ἀπὸ τα κείμενά του (α) για τους σοφιστές (βλ. *Τα Πεζά* 227-37, 238-42), (β) για τον Ruskin (βλ. Τσίρκας [1963] 582-87), (γ) για το [*Philosophical Scrutiny*] (βλ. *Αν. Πεζά* 36-69, *Τα Πεζά* 256-60), ἀλλὰ και ἀπὸ ὀρισμένα Σημειώματά του “Ποιητικῆς” (βλ. *ΜΚ* Β4 97, 100, 112, *Σημειώματα* Α', Γ', ΙΔ'), ο Καβάφης ἀπὸ το 1886 ὡς τα μέσα τουλάχιστον της πρώτης δεκαετίας του 1900 μελετὰ το πλατωνικό ἔργο. Για τις μετέπειτα πλατωνικῆς αναφορές στα ποιήματα “Ἀπιστία”, “Ἐν Πόλει της Οσροηνῆς”, “[Τὴν ψυχὴν ἐπὶ χεῖλεσιν ἔσχον]” και “Ἀς φρόντιζαν” βλ. Ζαμάρου (2005) 42-98.

29. Grote (1853) 372. Πβ. *Νεφέλες*, στ. 985-86: *ΚΡ. ἀλλ' ὄν ταῦτ' ἐστὶν ἐκεῖνα / ἔξ ὧν ἄνδρας Μαραθωνομάχας ἡμῆ παιδευσὶς ἔθροψεν* (ΔΙΚ. “Με τούτα τ' ἀρχαία / το δικό μου το σύστημα ἀνάθρεψε αὐτούς / που πολέμησαν στο Μαραθῶνα”).

ο Καβάφης φαίνεται ότι συμφωνεί με τον Άγγλο συγγραφέα, ο οποίος θεωρεί ότι όχι μόνο δεν είχε επέλθει ηθική και πολιτική παρακμή στη γενιά που ακολούθησε, αλλά τουναντίον αυτή ήταν ηθικά και πολιτικά καλύτερη:

If, then, we survey the eighty-seven years of Athenian history, between the battle of Marathon and the renovation of the democracy after the Thirty, we shall see no ground for the assertion, so often made, of increased and increasing moral and political corruption. It is my belief that the people had become both morally and politically better, and that their democracy had worked to their improvement.³⁰

Η αμφιβολία δε που διατυπώνει ο ποιητής για το εάν η “τελειωτέρα άνατροφή”, που παρείχαν οι σοφιστές, θα μπορούσε να κάνει τους νέους “όλιγώτερον έναρέτους” φαίνεται να συνδέεται, επίσης, με την κατηγορηματική αντίθεση του Grote απέναντι στις κατηγορίες του Αριστοφάνη για πνευματική και ηθική “δηλητηρίαση” των πολιτών από τη διδασκαλία των σοφιστών:

In my judgment, not only the charge against the sophists as poisoners, but even the existence of such poison in the Athenian system, deserves nothing less than an emphatic denial.³¹

Όπως, μάλιστα, αναφέρει ο Grote, περισσότερο ήταν αυτά που θα “έχαναν” οι σοφιστές διαφθείροντας τους μαθητές τους παρά εφοδιάζοντάς τους με ηθικές αρετές, αφού έτσι θα αποκτούσαν καλή φήμη ως δάσκαλοι και οι γονείς θα συνέχιζαν να τους εμπιστεύονται τη διδασκαλία των παιδιών τους:

But I do not hesitate [...] to contend that the sophist himself had much to lose by corrupting his pupils [...] and strong personal interest in sending them forth accomplished and virtuous; that the best-taught youth were decadently the most free from crime and the most active towards good that among the valuable ideas and feelings which a young Athenian had in his mind, as well as among the good pursuits which he followed, those which he learned from the sophists counted nearly as the best that, if in the contrary had been the fact, fathers would not have continued so to send their sons, and pay money.³²

Στη διατύπωση, επίσης, της κρίσης του Καβάφη ότι “παντού και πάντοτε το παρελθόν έχει το προτέρημα να μας φαίνεται ως τα καλά εκείνα

30. Grote (1853) 374.

31. Grote (1853) 374.

32. Grote (1853) 397.

χρόνια”, η οποία αναδεικνύει την προσωπική του τάση αμφισβήτησης — ή τουλάχιστον υπαγωγής σε εξέταση — της αντίληψης περί του “αλάνθαστου” ή “αναντικατάστατου” του παρελθόντος — πβ. και το μεταγενέστερο Σημείωμα Γ’ της 16.9.1902, στο οποίο διατυπώνεται και πάλι ο προβληματισμός του ποιητή αναφορικά με την αντίθεση *Νέου – Παλαιού* (και *Αλήθειας – Ψεύδους*) —,³³ εντοπίζεται και πάλι επίδραση του Grote:

But the warfare of comedy, in the person of Aristophanês and other composers, against philosophy, literature, and eloquence, in the name of those good old times of ignorance [...] and the retrograde spirit which induces them to exhibit moral turpitude as the natural consequence of the intellectual progress of the age, are circumstances going far to prove an unfavorable and degrading influence of comedy on the Athenian mind.³⁴

Την αρνητική θέση του περί της ανεδαφικής επιστροφής στο παρελθόν και άσκησης μιας στείρας, συντηρητικής πολιτικής είχε εκδηλώσει, κατά διαστήματα, ο Καβάφης και στην περίπτωση του Ιουλιανού. Ειδικά στο ποίημα “Ο Ίουλιανός και οι Άντιοχείς” (1926) θα αποτυπώσει εμφαντικά την αναχρονιστική, πουριτανική στάση του Βυζαντινού αυτοκράτορα που επεδίωκε την αναδιοργάνωση της αρχαίας λατρείας και την επαναφορά της ειδωλολατρικής θρησκείας.

Πίσω από τη συμφωνία αυτή του Καβάφη με τον Grote στο θέμα της στάσης του Αριστοφάνη απέναντι στους σοφιστές ενδεχομένως υπολανθάνει και κάποιου άλλου είδους ιδεολογική σύμπτωση του ποιητή με τον ιστορικό, η οποία φαίνεται να σχετίζεται με τη φιλελεύθερη πολιτική στάση τους. Τα τόσο ενθουσιώδη λόγια και δηλώσεις θαυμασμού για τον Grote και στα δύο κείμενα ξεπερνούν το περιορισμένο πλαίσιο αναφοράς στους σοφιστές και πιθανότατα συνδέονται με τον εντοπισμό μιας κοινής πολιτικής φιλοσοφίας, που σχετίζεται με την παρουσίαση από τον ιστορικό της αθηναϊκής δημοκρατίας ως πρότυπου φιλελεύθερου πολιτεύματος, στα πλαίσια του οποίου η δραματική ποίηση έφτασε στην πλήρη ακμή της.³⁵ Τη φλογερή υπεράσπιση της (αθηναϊκής) δημοκρατίας από τον Grote υπογραμμίζει ο Philip Walsh κατά την εξέταση της πρόσληψης του Αριστοφάνη στη Βρετανία (ως προς το ζήτημα της πο-

33. Βλ. *MKB* 4 100.

34. Βλ. Grote (1853) 330-31 (η υπογράμμιση δική μου).

35. Βλ. Grote (1853) 317-22.

λιτικής στάσης του κωμικού ποιητή και της επίδρασης των έργων του στην κοινωνία της εποχής του):³⁶

George Grote [...] imparted liberal lessons to the nineteenth century and made an impassioned defence of (Athenian) democracy,³⁷

ο οποίος αποδίδει τη στάση αυτή του ιστορικού στη διαπίστωση αναλογιών με την σύγχρονη πολιτική κατάσταση της Βρετανίας.³⁸ Ο Walsh επισημαίνει, επιπλέον, τη δριμύτητα με την οποία ο Grote καταφέρεται εναντίον των ποιητών της αρχαίας κωμωδίας, και ειδικότερα του Αριστοφάνη, οι οποίοι με τα έργα τους, είτε μέσα από απλές κωμικές αναφορές είτε μέσα από καυστική σάτιρα, άσκησαν πολεμική στη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία και τη ρητορική, παρά το γεγονός ότι οι “επιθέσεις” αυτές δεν φαίνεται να είχαν, κατά τον ιστορικό, ιδιαίτερα αρνητικό αντίκτυπο στην κοινωνία της εποχής, καθώς η αθηναϊκή δημοκρατία τις επέτρεπε και συνάμα είχε τη δύναμη να τις ανέχεται.³⁹ Αντίστοιχα φανερώματα ενασχόλησης του Καβάφη με ανάλογα ζητήματα εντοπίζονται σε ορισμένα σχόλιά του στον Gibbon, τον οποίο μελετά περίπου το ίδιο χρονικό διάστημα με τη συγγραφή του αποσπάσματος για τους σοφιστές.⁴⁰ Κοινό παρονομαστή σ’ αυτά συνιστά η διαφωνία του στην επέμ-

36. Βλ. Walsh (2009) 55-72.

37. Walsh (2009) 63.

38. Βλ. Walsh (2009) 63 και ειδικότερα ό.π. σημ. 16, την παράθεση της άποψης του Turner για τον Grote (και τον Mitford): “Both believed that some direct analogy could be drawn between the government of ancient Athens and the liberal state emerging in Great Britain”.

39. Βλ. Walsh (2009) 63-64, όπου παρατίθενται συγκεντρωτικά οι σχετικές αναφορές του Grote. Βλ. επίσης ειδικότερα τις επισημάνσεις του Grote (1853) 330: “The democracy was strong enough to tolerate unfriendly tongues either in earnest or in jest”. ό.π. 331: “on the general march of politics, philosophy, or letters, these composers [Aristophanês, Ameipsias, Eupolis] had little influence”. ό.π. 334: “He [Aristophanês] presents himself to provoke the laugh, mirthful or spiteful, of the festival crowd, assembled for the gratification of these emotions, and not with any expectation of serious or reasonable impressions”.

40. Στο σχόλιο αρ. 8, για παράδειγμα, εμφανίζεται φανερά ενοχλημένος από την επιδοκιμασία του Gibbon της κατάργησης των βιβλίων αλχημείας από τον Διοκλητιανό, θεωρώντας την πράξη αυτή του Ρωμαίου αυτοκράτορα τυραννική, και αντιδρά σε κάθε τέτοιου είδους παρέμβαση του κράτους, βλ. Haas (1982) 38: “CAVAFY: It may not be ‘the effect of *jealous* tyranny’ but it certainly is an act of tyranny, and it is by no means ‘to be applauded as an act of prudence and humanity’. Any interference of the state with the literary or scientific pursuits of the people [*sic*] is tyrannical in its origin, in its essence, and in its effect”, ενώ στο σχόλιο αρ. 19, το

βαση της εκάστοτε εξουσίας σε ζητήματα ελεύθερης έκφρασης. Και σε κάποια από τα σχόλιά του στον Ράσκιν, τα οποία επεξεργάζεται, επίσης, την ίδια περίοδο, διαφαίνονται στοιχεία της κοινωνικής ιδεολογίας του, που αποκαλύπτουν πτυχές του φιλελευθερισμού του,⁴¹ οι οποίες είναι εμφανείς και σε ορισμένα πεζά του.⁴² Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο η συμφωνία του Καβάφη με τον Grote και η αντίθεσή του στη στάση του Αριστοφάνη απέναντι στους σοφιστές μπορεί να θεωρηθεί και ως έκφραση αντίθεσης σε κάθε είδους παρεμπόδιση της ελεύθερης διακίνησης ιδεών. Καθώς, όμως, δεν διασώζεται η συνέχεια του κειμένου, δεν γνωρίζουμε ούτε την κατάληξη της “διαφωνίας” αυτής με τον Αριστοφάνη, ούτε εάν ακολουθούσαν και άλλες αναφορές στον κωμικό ποιητή. Στόχος, καθώς φαίνεται, του Καβάφη δεν είναι η αντιπαράθεσή του με τον κωμικό ποιητή, αλλά η υπεράσπιση και αποκατάσταση της εικόνας των σοφιστών. Η αναφορά, δηλαδή, εδώ στον Αριστοφάνη, τα έργα του οποίου αποτελούσαν “παλμογράφο” της εποχής του, χρησιμοποιείται ως “μέσο” για την ανάδειξη της προκατειλημμένης, αρνητικής στάσης των Αθηναίων απέναντι στους σοφιστές, αποτελώντας συγχρόνως μια αξιοπρόσεκτη περίπτωση ενός αρκετά πρώιμου “διαλόγου” του με τον κωμικό ποιητή.

Πανεπιστήμιο Πατρών

οποίο η Haas επισημαίνει ως παράλληλο, καταδικάζει το διάταγμα του Ιουλιανού για την απαγόρευση της διδασκαλίας των χριστιανικών κειμένων, εκφράζοντας την αντίθεσή του στην άρνηση της πολιτιστικής κληρονομιάς κάποιας ομάδας (εδώ των Χριστιανών), βλ. Haas (1982) 49-51. Το σχόλιο, επίσης, αρ. 57, αναφέρεται στο ζήτημα του τρόπου διακυβέρνησης, το οποίο η Haas συσχετίζει με το ποίημα “Θεόδοτος” και με άλλα κείμενά του σχετικά με ζητήματα πολιτικής. Ο Καβάφης σημειώνει συγκεκριμένα στο περιθώριο του κειμένου τη φράση “[...] who governed the republic without arms and without a title”, την οποία η Haas (1982) 88, συσχετίζει με τα σχόλια 27, 28, 33 και με το Σημείωμα ΚΕ’ (MK B4 123) του ποιητή.

41. Βλ. Τσίρκας (1963) 594-96, το σχόλιο αρ. 79, όπου διαμαρτύρεται για τις σχετικές απαγορεύσεις του Ράσκιν στους καλλιτέχνες, το σχόλιο αρ. 170 (ό.π. 601-02), όπου αμφισβητεί τη μονομερή αποδοχή βιβλίων, και τα σχόλια αρ. 187 και 193 (ό.π. 605-06), όπου αντιδρά στην τυφλή υπακοή και πειθαρχία των πολιτών στους εκάστοτε αρχηγούς ή κυβερνώντες.
42. Βλ. “Τὸ Κυπριακὸν ζήτημα”, “Ἀνεξαρτησία” (*Τα Πεζά* 92-95, 273-74).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκίκα, Αικατερίνη, *Ιδανική Βιβλιοθήκη* (στο διαδίκτυο).
- Δάλλας, Γ. (1984), *Ο Καβάφης και η δεύτερη Σοφιστική*, Στιγμή, Αθήνα.
- Demetriou, K.N. (1999), *George Grote on Plato and Athenian Democracy (A Study in Classical Reception)*, Frankfurt/M. κ.α.
- Dover, K.J. (1968), *Aristophanes: Clouds*, Clarendon Press, Oxford.
- Ζαμάρου, Ρένα (2005), *Καβάφης και Πλάτων (Πλατωνικά στοιχεία στην καβαφική ποίηση)*, Κέδρος, Αθήνα.
- Grote, G. (1853), *History of Greece*, vol. VIII, Harper & Brothers Publishers, New York.
- Haas, Diana (1982), “Cavafy’s Reading Notes on Gibbon’s *Decline and Fall*”, *Folia Neohellenica* 4, 25-96.
- Καβάφης, Κ.Π. (1963), *Πεζά*, επιμ. Γ.Α. Παπουτσάκης, Φέξης, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (1968), *Ανέκδοτα ποιήματα (1882-1923)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (1983), *Αποκηρυγμένα ποιήματα και μεταφράσεις (1886-1898)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (1983), *Ανέκδοτα σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής (1902-1911)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ερμής, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (1993), *Κρυμμένα ποιήματα (1877;-1923)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (2003), *Τα πεζά (1882; -1931)*, επιμ. Μ. Πιερής, Ίκαρος, Αθήνα.
- Καραμπίνη – Ιατρού, Μιχαήλα (2003), *Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη* (Αρχείο Καβάφη), Ερμής, Αθήνα.
- Kerferd, G.B. (1996), *Η σοφιστική κίνηση*, μτφρ. Π. Φαναράς, Ινστιτούτο του βιβλίου, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Musset (de), A. (1852), *Poésies nouvelles* (nouvelle édition), Charpentier, Libraire-éditeur, Paris.
- Σαββίδης, Γ.Π. (1985), *Μικρά Καβαφικά*, Ερμής, Αθήνα, τ. Α’.
- Σαββίδης, Γ.Π. (1987), *Μικρά Καβαφικά*, Ερμής, Αθήνα, τ. Β’.
- Σταύρου, Θρ. (1951), *Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.
- Τσίρκας, Σ. (1963), “Εισαγωγή στα ‘Σχόλια στο Ράσκιν’”, *Επιθεώρηση Τέχνης* 108, 582-611.
- Walsh, P. (2009), “A Study in Reception: The British Debates Over Aristophanes’ Politics and Influence”, *Classical Receptions Journal* 1.1, 55-72.